

Van Anton van Hooff verscheen eveneens bij uitgeverij Ambo

Nero & Seneca. De despoot en de denker
Athene. Het leven van de eerste democratie
Marcus Aurelius. De keizer-filosoof

Anton van Hooff

Klassiek

Geschiedenis van de
Grieks-Romeinse wereld

Ambo|Amsterdam



ISBN 978 90 263 2655 4

© 2013 Anton van Hooff

Omslagontwerp Studio Jan de Boer

Omslagillustratie © Photo Scala, Florence –

courtesy of the Ministero Beni e Att. Culturali

Foto auteur © Merlijn Doornik

Verspreiding voor België:

Veen Bosch & Keuning uitgevers n.v., Antwerpen

Voor mijn dochter Anna,
'die van het gymnasium'

Inhoud

- Proloog 11
- 1 Homeros: verbeeld verleden 17**
- Achilles'wrok 18
 - Mythische voortijd 22
 - Mythen verklaren 25
 - Goden en mensen bij Hesiodos 29
 - Hoe waar is Homeros? 33
 - Lijnschrift A en B 36
 - De wereld van Homeros 39
 - De listen van Odysseus 41
 - Ondertussen in Italië 46
- 2 Als kikkers om een poel 48**
- De polis 50
 - Alfabet 53
 - Geld slaan 56
 - Aardewerk van exportkwaliteit 58
 - Archaïsche grijns 60
 - Woningen voor de goden 62
 - Sport voor de goden 64
 - Religieus winkelen 69
 - Sappho, de tiende muze 70
 - Fabels van Aisopos 74
 - Streven naar wijsheid 77

- Pythagoras zei het zelf 80
Herakleitos, filosoof van het worden 82
Filosofen van het zijn 84
De eerste stedencultuur in Italië: de Etrusken 86
Mythisch Rome 90
- 3 Sparta, Athene en Rome krijgen hun vorm 96**
Sparta, school van mannelijkheid 97
Solon, de vader van Athene 102
Tirannendoders en democratie 106
Europa tegen Asia 108
Perzen van Aischylos 112
Pausanias en Themistokles, afgang van twee leiders 114
Revolutie in Rome 118
- 4 Athenes hoogtepunt en neergang; Romes opkomst 121**
Athene als het Hellas van Hellas 121
De meest tragische tragedie: Sophokles' Oidipous 128
Medeia, de demonische vrouw bij Euripides 135
Stel je voor dat de vrouw... 141
Serene beelden 144
Attisch aardewerk 149
Peloponnesische Oorlog 150
Plebejers tegen patriciërs 153
Nobiles en proletarii 157
- 5 De oikoumenè ontstaat 162**
Macedonië als lachende laatste 163
Pleidooischrijver Lysias 167
De burgerkomedie van Menander 169
Aristoteles en het gulden midden 172
Alexander, de jonge wereldveroveraar 175
Hellenisme, de Griekse wereldcultuur 179
Mouseion, Academie van wetenschappen 182
Athene als universiteit van wijsheid 185
Een oecumene van religies 188

Hellenistische gezichten 195
Pathos van het moment 196
Een groot boek, een groot kwaad 202
Rome als regionale macht 207
Punische oorlogen 210
Hannibal, de gezworen vijand 212

6 Wolken in het westen 219

Bevrijders als bezetters 219
Polybios verklaart Rome aan de Grieken 229
Cato de Oudere, een koppige Romein 233
Latijnse literatuur die bleef 236
De epische Ennius 237
De boertige Plautus 238
Niets menselijks was Terentius vreemd 240
Kunst kapen en kopen 242

7 Speelbal van volksleiders en generalissimi 244

Tiberius Gracchus als popularis 244
Meer rekeningen gepresenteerd 248
Burgeroorlog 252
Het Griekse oosten als slagveld 261
Echt Latijns: de satire 262
Cicero, de Romeinse Demosthenes 263
Romeinse geschiedschrijving volwassen: Sallustius 265
Lucretius, prediker van het epicurisme 267
De jongere dichter Catullus 269
Republikeins realisme 271
Leven met de doden 272

8 Vrede onder een vorst 278

Octavianus, de nieuwe Caesar 280
Wat is een keizer? 284
Vrede opleggen 287
Augustus als restaurator 291
Vergilius, profeet van de pietas 294

- Horatius, zwijn uit Epicurus' kudde 300
Livius' epos in proza 303
Alles was een vers bij Ovidius 305
Gouden latiniteit 315
- 9 Goede en slechte keizers 317**
Wat maakte een keizer goed? 318
Keizers zonder zoon 325
Voorspoed in vrede 328
Woningen en openbare gebouwen 332
Pompeii's muren spreken 337
Het christendom verschijnt 340
Griekse herleving 341
Grimmige Tacitus en groteske Petronius 345
Seneca, retor in drama en filosofie 351
Suetonius' keizerlevens 355
Zilver dichten 356
Spotepigrammen van Martialis 358
Juvenalis, de echte satiricus 361
De ezelroman van Apuleius 363
Daphnis en Chloë, naïef in de liefde 367
- 10 Ondergang of omvorming? 370**
Crisis en autocratisch herstel 370
De nieuwe hoofdsteden 375
Constantijn had een droom 378
Augustinus, brug tussen oudheid en middeleeuwen 384
Eilanden van romanitas 388
Iulianus, het laatste klassieke idool 392
- Epiloog: klassiek, keurslijf of katalysator 396
- Noten 399
Chronologie 412
Lijst van kaderteksten 420
Illustratieverantwoording 423
Register 430

Proloog

‘Kun je me een beetje aardig boek over de oudheid noemen?’ Deze simpele vraag brengt me altijd in verlegenheid. Natuurlijk zijn er genoeg handboeken,¹ een omvangrijke ‘epische’ geschiedenis,² gedegen naslagwerken³ en rijk geïllustreerde kunstboeken, doorgaans vertaalde ‘boekproducties’, maar iedere soort heeft zijn eigen manco’s; ze zijn te solide, laten zich niet als een geheel lezen of ze beperken zich tot het archeologische en kunsthistorische beeld. Ook niet erg verhelderend zijn de bundels waaraan afzonderlijke experts een eigen bijdrage leveren: ze bieden eerder een caleidoscoop dan een panorama.⁴

Een coherente geschiedenis kan alleen door één auteursgeest worden verteld. Toen de uitgever me suggereerde: ‘Zou jij niet zo’n verhaal willen schrijven?’ leek het me eerst een te vermetele onderneming. Maar een docent klassieke geschiedenis die tientallen jaren lessen en colleges heeft gegeven en zo’n duizend voordrachten gehouden, moet toch in staat zijn een coherent beeld te geven. Gaandeweg begon ik steeds meer plezier in de zaak te krijgen: wat eerst niet meer dan een amechtige samenvatting leek te kunnen worden, werd gaandeweg een samenhangende geschiedenis. Het was een genoegen in mijn eigen boekerij oude vrienden ter hand te nemen en na tientallen jaren aangestreepte passages weer te genieten. Ik hoop dat dit boek mijn herleefde plezier uitstraalt.

Uitgangspunt bij de stofkeuze is wat een ontwikkelde Nederlander of Vlaming van de Grieks-Romeinse oudheid zou moeten (willen) weten.⁵ Daarom komen alle klassieke begrippen uit *Het Cultureel*

Woordenboek⁶ in een lopend verhaal aan de orde. De nadruk ligt op de cultuur en politiek omdat vooral die kanten van de Grieks-Romeinse beschaving in de Europese cultuur hebben doorgewerkt. De vermaarde Britse historicus Syme ging wat ver toen hij zei dat hij de antieke slavernij maar 'vervelend' vond, maar in het perspectief van de wereldgeschiedenis was zij natuurlijk niets bijzonders. Zij heeft ook bij de rechtvaardiging van de slavenhandel in de Nieuwe Tijd een veel minder belangrijke rol gespeeld dan de Bijbel. Ook de vraag of de antieke economie in wezen nog op het huishouden berustte of al voor-kapitalistisch was, is weliswaar belangwekkend voor de historicus die, naar het woord van Von Ranke, wil weten 'wie es eigentlich gewesen', maar zij heeft geen invloed gehad op de manier waarop Europa met zijn voorloper-beschaving is omgegaan. Bij de radicale keuzes die moesten worden gemaakt, was steeds een belangrijk criterium of de gebeurtenis, de instelling of het cultuuraspect later iets voor Europa betekend heeft, met andere woorden of iets 'klassiek' was.

De term 'klassiek' komt van het Latijnse *classicus*. Het woord betekent in de taal van de Romeinen 'tot de vermogensklassen behorend', dus niet 'proletarisch' (p. 157). In de zestiende eeuw gaat 'klassiek' kwaliteit aanduiden. Zo noemde de humanist (en reformator) Melanchton (1497-1560) Ploutarchos (Plutarchus) een 'klassiek auteur'. 'Klassiek' hoeft natuurlijk niet op de oudheid te slaan – zo heeft 'klassieke muziek' niets met de Grieken en Romeinen te maken, maar omdat de Grieks-Romeinse cultuuruitingen als voorbeeld, model of norm werden beschouwd hechtte het woord zich in het bijzonder aan de oudheid.⁷

Voor de beeldende kunst is het oordeel van Johann Winckelmann (1717-1768) van grote invloed geweest. Hij karakteriseerde de Griekse cultuur als die van 'nobele eenvoud en stille grootheid', eigenschappen die de Hollandse kunst met haar momentopnamen en huiselijke tafereeltjes pijnlijk miste.⁸ Vooral de serene Griekse beeldhouwwerken van de vijfde eeuw werden in de hoogste mate als klassiek gezien. Ze hadden een grote invloed op het neoclassicisme van omstreeks 1800. In de reliëfs op het Wedgwood-aardewerk en de witte beelden die tuincentra verkopen leeft Winckelmanns ideaalbeeld van de 'edle Einfalt und stille Größe' voort.⁹

In deze geschiedenis van de Grieks-Romeinse oudheid wordt regelmatig aangestipt wat een bepaalde cultuuruiting 'klassiek' heeft gemaakt voor de westerse beschaving. Dit verhaal is namelijk onbeschaamd Europacentrisch. Oudere en omringende culturen, die ontegenzeggelijk hun invloeden deden gelden, komen alleen ter sprake als ze aan de Grieks-Romeinse horizon verschijnen.

We beginnen met de eerste 'Europese' auteur Homeros (Homerus). Die verplicht ons wel naar de wereld van goden en helden te kijken die hij en zijn publiek als voorafgaand aan de heldentijd van de Trojaanse oorlog veronderstellen. In de volgende negen hoofdstukken passeert het Grieks-Romeinse verleden in grote stappen de revue. Van het begin af aan worden ontwikkelingen in Italië, bakermat van het Romeinse imperium, aangestipt; ook dat zou immers deel gaan uitmaken van de *oikoumenè*, de bewoonde/beschaafde wereld (p. 162).

Het lopende verhaal is doorspekt met brontekstjes. Bij literaire auteurs is er bewust van afgezien al hun werken op te noemen. In plaats daarvan wordt een voorbeeld genomen van één karakteristiek werk waarvan de inhoud wordt samengevat en dat met enkele citaten wordt ingevuld.

De citaten zijn soms eigen vertalingen, soms zijn ze ontleend aan een van de talrijke goede Nederlandse vertalingen van antieke auteurs die de laatste decennia zijn verschenen. In de noten staan de bibliografische gegevens, zodat dit boek ook een leesgids is die de weg wijst naar die vertalingen. Ook wordt verwezen naar Nederlandstalige monografieën over historische periodes of personages.

De ruim honderdvijftig zwart-witafbeeldingen willen alleen de tekst ondersteunen; ze kunnen natuurlijk niet wedijveren met de platen van kunstboeken.

Omdat veel Griekse namen in hun Latijnse weergave gangbaar zijn, wordt ook die vorm waar nodig tussen haakjes gegeven. Alleen leek het niet nodig om telkens de Griekse naamsuitgang -os met het Latijnse -us weer te geven en het Grieks -ai- met het Latijnse -ae-. Als in ons verhaal de Romeinen dominant zijn geworden – vanaf hoofdstuk 6 – worden de Griekse namen in hun Latijnse transcriptie gegeven. Via het register zijn beide vormen aan elkaar te koppelen. Boven-

dien wordt daar aangegeven wat het gangbare woordaccent is (Homeros) en staan aanwijzingen voor de gebruikelijke uitspraak, want juist de ontwikkelde lezer wil niet graag een vreemd woord verhaspelen. Een opmerking over de uitspraak: het is de gewoonte in Griekse namen de -ou- als -oe- uit te spreken (bijv. Ploetarchos bij Ploutarchos) en de -eu- als -ui- (Uiropa voor Europa en Zuis voor Zeus – dus niet Zeüs).

Zaken die de lopende tekst te veel zouden onderbreken staan apart in een kader. Het gaat daarbij om anekdotes, spreuken, voorbeelden van doorwerking en andere uitweidingen.

Er was geen jaar nul

Soms lees je: 'Dat gebeurde omstreeks het jaar nul' of: 'Dit is echt iets uit het jaar nul'. Het jaar nul bestaat echter niet. De jaartelling werkt namelijk anders dan de aanduiding van iemands leeftijd. Pas als iemand laten we zeggen 35 levensjaren achter de rug heeft, noemen we hem/haar 35 jaar. Hij/zij is dan in het 36ste levensjaar. Een baby van 0 jaar is in zijn eerste levensjaar. De manier van tellen in 'het zoveelste levensjaar' volgen we bij de jaartelling. Het eerste jaar van het tellen in 'jaren na Christus' is dus het jaar één, waarbij de (veronderstelde) geboortedatum van Christus het punt 0 is, een limiet noemt de wiskunde dat. De eerste eeuw is dus de eeuw van het jaar 1 tot en met het jaar 100. De 21ste eeuw begon in 2001 en duurt tot en met 2100. Het derde millennium begon in hetzelfde jaar en duurt tot en met 3000. Dus het jaar 2000 was niet het begin van de 21ste eeuw en het derde millennium, maar het laatste jaar van de 20ste eeuw en van het tweede millennium. Datumbewuste mensen begroetten pas een jaar later feestelijk de komst van de nieuwe eeuw – maar ze waren nogal eenzaam.

Terug naar het niet-bestaande jaar nul. Het jaar vóór 1 nC is het jaar 1 vóór Christus. In het tellen 'vóór Christus' werken we in spiegelbeeld. De eerste eeuw vC is de tijd van 100 vC tot en met 1 vC. De eeuw van het klassieke Athene was de vijfde eeuw; deze begon in 500 en was aan het einde van 401 afgelopen.

Het spiegelbeeldige van 'vC' gaat niet zover dat we ook de maanden omkeren. Dus laten we het jaar 44 vC met januari beginnen; Iulius Cae-

sar werd in de derde maand, op 15 maart van dat jaar vermoord (p. 260).
De antieke manier van dateren wordt uiteengezet op p. 161 in het kader
'Hoe dateerde de oudheid?'

Dit is al mijn vierde boek dat onder begeleiding van Laurens Ubbink als uitgever en Fieke Janse als redacteur tot stand komt; opnieuw heb ik hun aandacht als zeer stimulerend ervaren.

I

Homeros: verbeeld verleden

Wrok moet u bezingen, godin, die van Peleus' zoon Achilles.

Zo begint het heldendicht *Ilias* van Homeros. In zijn andere epos, de *Odyssee*, wordt ook meteen het thema gesteld:

De man, verhaal me van hem, Muze, die van vele streken, hij die zeer veel rondzwierf nadat hij de verheven stad van het Trojaanse land had verwoest.

In beide openingen stelt de dichter zich op als de spreekbuis van de goddelijke muze. Hij is het medium dat door de godheid wordt beziel – hij is in de Griekse zin van het woord ‘enthousiast’: de godheid (*theos*) is in (*en*) hem.

Odysseus wordt aangeduid als ‘veelstrekige’, Troje is ‘verheven’. Het hoort ook bij het epos zulke predicaten te gebruiken: zo is Achilles altijd de ‘snelvoetige’, ook al is hij niet in actie. Zo’n vaste aanduidingen heet met een Grieks-Latijnse woordcombinatie een ‘versierende toevoeging’, *epitheton ornans*.

Heel episch is ook de uitgewerkte vergelijking:

Zoals twee leeuwen scherpgetande honden
een geit ontrukken, hoog boven de grond
haar in hun kaken vasthouden en met zich
meevoeren door het dichte kreupelhout –
zo tilden ook de twee gehelmde helden

het lijk van Imbrios omhoog en roofden

zijn rusting

(13, 198-202, vertaling Patrick Lateur in vijfvoetige jamben)¹

In deze ‘Homerische vergelijking’ wordt niet alleen A uitdrukkelijk met B vergeleken – zoals... zó – maar ook wordt vaak omstandig meegedeeld waarin de beide componenten overeenkomen.

Niet alleen uit de verheven taal en stijl blijkt dat we met hoge literatuur te doen hebben. De tienduizenden regels die de *Ilias* en *Odyssee* beslaan, zijn gedicht in het epische metrum; daarin bestaat iedere regel uit zes versvoeten. De basisversvoet is de ‘vinger’, *daktylos* in het Grieks, zoals de kootjes: lang-kort-kort. Alleen de laatste versvoet van een regel wordt verkort tot: lang-kort/lang.

De dactylische hexameter (zesmaat) paste al moeilijk in de natuurlijke afwisseling van korte en lange lettergrepen in het Grieks van Homeros’ tijd, maar het metrum had het aureool van de goede oude heldentijd. Voor moderne talen met hun woordaccent en lidwoorden is de dactylische hexameter helemaal een weerbarstige versmaat. In de metrische vertaling van H.J. de Roy van Zuydewijn gaan de eerste regels van de beide Homerische epen als volgt:

Muze, bezing ons de wrok van de zoon van Peleus, Achilles

en:

Muze, verhaal van de man van velerlei wegen, die heel lang
rondzwierf, nadat hij de heilige burcht van Troje verwoest had.²

De nadruk die de sleutelwoorden ‘wrok’ en ‘man’ hebben, gaat in de vertaling verloren, terwijl ze in het Grieks met opzet vooraan staan.

Achilles’ wrok

Inderdaad gaat de *Ilias* over de rancune van de erkend grootste Griekse held Achilles. Hij leed een voor een heros dodelijk gezichtsverlies

toen de algemeen leider Agamemnon het meisje Briseïs dat hem als oorlogsbuit was toegevallen, van hem afpakte. Zo wilde Agamemnon vergoeding krijgen voor zijn verlies, want hij had zijn vrouwelijke buitstuk moeten afstaan. Toen hij namelijk geweigerd had Chriseïs, dochter van een Apollopriester terug te geven, zond de god de pijlen van de pest af op het Griekse leger dat Troje belegerde. Toen had hij het meisje maar afgestaan, maar eiste compensatie. Nestor, de oude vorst van Pylos, probeerde te bemiddelen, maar de twee heroën waren onverzoenlijk. Uit wrok over het eerverlies trok Achilles zich terug uit de strijd. Zijn onmisbaarheid bleek prompt: de Trojanen brachten de Grieken lelijk in het nauw. Ze trokken de stad uit en bestormden het Griekse kamp. Homeros schildert aangrijpend het afscheid dat Trojaanse held Hektor neemt van zijn vrouw Andromache en hun zoontje:

hij stak de handen naar zijn zoontje uit.
Het kind krijste, angstig bij het zicht
van zijn geliefde vader, en het deinsde
terug tegen de boezem van de voedster
met de mooie gordel, bang voor brons en helmbos
van paardenhaar die het vol dreiging golven
zag boven op de helm. Van harte lachten
zijn moeder, eerbiedwaardig, en zijn vader.
De schitterende Hektor nam terstond
de helm af van zijn hoofd en zette hem
in al zijn schittering neer op de grond.
Hij gaf zijn zoon een zoen en wiegde hem
toen in zijn armen.

(6, 466-474, vert. Patrick Lateur)

Toen de Grieken tot in hun kamp waren teruggeslagen en de Trojanen daarin zelfs binnendrongen, kreeg Patroklos toestemming om zich in de wapenrusting van zijn vriend Achilles te steken en zo aan de strijd deel te nemen. Hij bracht een kentering teweeg totdat Hektor hem doodde. Achilles' verdriet om dit verlies deed zijn wrok teniet. Voorzien van een wapenrusting die de god Hephaistos snel had ge-

smeed, stortte hij zich in de strijd en doodde Hektor. In zijn verbittering schond hij diens lijk door het achter zijn strijdswagen mee te slepen.

Bij Patroklos' brandstapel werden grootse lijkspelen gehouden. Ten slotte werd Achilles' razernij gekalmeerd door een nachtelijk bezoek van Hektors bejaarde vader Priamos.

Daarna werd de oorlog hervat. Anders dan de titel *Ilias*, het verhaal van Ilion (= de stad Troje) suggereert, gaat het epos dus niet over de Trojaanse oorlog, maar beslaat het van de tien jaar dat het hele beleg duurde alleen de 51 dagen van Achilles' wrok. Achilles is zich ervan bewust dat zijn heldendom hem zijn leven zal kosten. Hij zegt:

Als ik hier blijven verder vecht rondom
de stad van de Trojanen, is er geen
terugkeer meer, onsterfelijk wordt mijn roem.

(9, 412-413, vert. Patrick Lateur)

Vooraf in de negentiende eeuw hebben geleerden gestreden over de zogeheten Homerische Kwestie: was Homeros wel de auteur van bei-

Schaamte en schuld

Achilles is het model van de held voor wie alleen eer telt. Hij is uitsluitend wat hij denkt in de ogen van anderen te zijn. Hij laat zich leiden door wat antropologen 'shame' noemen. Alle vroege maatschappijen en vele hedendaagse zijn 'shame societies'; in andermans ogen af te gaan is daarin de ergste schande. Als men zich laat leiden door verinnerlijkte morele waarden, ongeacht wat anderen ervan denken, is 'guilt' de dominante drijfveer.

Voor een held als Achilles gaat het niet om een abstract ideaal als behoud van het vaderland; alleen de eigen reputatie telt. Bij alle kritiek die de spektakelfilm *Troy* (2004) wegens zijn 'aanpassingen' van Homeros' verhaal verdient, is de tekening van Achilles' karakter heel episch. Hij wordt tegenover Agamemnon geplaatst: 'Let Achilles fight for honor. Let Agamemnon fight for power.'

de epen of slechts van een? Al onder de filologen van Alexandrië (p. 183) waren er 'splitters' geweest. Verdergaande vragen waren of elk epos op zich wel het werk van één schrijver was of waren het losse episoden aaneengeregen door allerlei zangers? Uit de korte inhoud hierboven blijkt al dat de *Ilias* als een eenheid is opgezet – de rode draad blijft zoals in het begin aangekondigd, de wrok van Achilles. Wel zijn er de nodige uitweidingen over grootse daden van andere helden, scènes in Troje en herhaalde beschrijvingen van copieuze maaltijden waarbij runderen aan braadspeten, obeloi, worden geroosterd. Omdat in het latere Griekenland vlees voornamelijk van geiten en schapen kwam is de vraag of Homeros hier een episch luilekkerland heeft bedacht. In elk geval gold in de oudheid Homeros simpel als 'de dichter', *ho poietes*. Hij was dus 'klassiek'.

Als avonturenverhaal is de *Odyssee* altijd het populairst geweest, al werd de *Ilias* steeds als het verhevenste werk beschouwd. In dit epos vol strijd spelen de goden ook een grotere rol. Homeros richt zijn camera regelmatig op de Olympos, waar de goden ruzie maken en blijk geven van hun partijdigheid. Sommige goden grijpen zelfs actief in op het slagveld ten gunste van hun beschermelingen.

Homerisch gelach

Soms barsten mensen uit in 'een homerisch gelach'. De uitdrukking is ontleend aan een scène in de *Ilias*. Daarin wordt de spanning tussen de ruziënde goden doorbroken als het gestumper van de manke Hephaistos bij het rondbrengen van de nectar een onbedaarlijk gelach teweegbrengt:

De goden zagen hoe Hefaistos hijgend
de zaal door liep. De gelukzaligen
barstten in onbedaarlijk lachen uit
(1, 599-600, vert. Patrick Lateur)